

Ա. ՄԱՏԹԵՈՍՅԱՆ

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ ԺԳ-ԺԵ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Լիմը վաճառ լճի կղզիներից ամենամեծն է: Նա ընկած է լճի հյուսիս-արևելյան կողմում, արևելյան ափից մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա: Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, նա մտնում է Առքերան գավառի մեջ¹: Կղզու 7 կմ. երկարությամբ և մոտ երկու կմ. լայնությամբ հարթ մակերեսի մեծ մասն զբաղեցրել են վարելահողերը, արոտավայրերը և այգիները, որոնց մշակմամբ զբաղվում էին կղզե-բնակները: Լիմն էլ, վաճառ լճի մյուս կղզիների՝ Աղթամարի և Կտուցի նման ապաստարան է եղել շրջակայքի բնակչության, որոնք այժմեղ գտնում էին ոչ միայն ապահովություն՝ հաճախակի հալածանքներից, այլև սնունդ: Այդ է պատճառը, որ մեր գրիչները «ծովահայեաց անուպատ» Լիմը կոչում են նաև «ամառիկ՝ ամուրն Լիմն», «ամառիկ կղզին Լիմն կոչեցեալ», «կղզի վայելույշ», «հոշակաւոր մեճանտան»: Լիմ կղզին այդ նպատակին է ծառայել հնագույն ժամանակներից, ինչպես ցույց է տալիս անվան ստուգաբանությունը. «Լիմ» կամ «Լիմն» հունարեն նշանակում է «ապաստարան», «նավահանգիստ»²:

Կղզու վանքի կառուցման մասին հնագույն վկայությունը Ջաքարիա Ա. Աղթամարցի կաթողիկոսի 1305 թվականի Կտակագիրն է, ուր նա ընծայաց ուխտատեղին թողնելով Լիմ անապատին «իբրև հիւրանոց», ավելացնում է. «որպէս յառաջագոյն ի մեծն Ներսէս սրբազան հայրապետէն հաստատեալ կայր»³: Նշանակում է Լիմում միաբանություն կար դեռևս Դ դարում: Հովհաննէս վրդ. Հյուսայանը Լիմի Ս. Աստուածածին և Ս. Կարապետ վանքերը, ըստ պատմության կոնդակներու», համարում է Գրիգոր

Լուսավորչի կողմից հիմնադրված⁴: Սակայն Ս. Գէորգ տաճարի վերակառուցման մասին ավելի որոշակի և համաձայնալից տեղեկություններ ունենք, որ հաղորդում են մեր գրիչները, և հաստատվում է կաթողիկոսական Կտակագրով:

Լիմ կղզու արևելյան ծայրում քարձրանում է սպիտակ, սրբատաշ քարերով կառուցված Ս. Գէորգ զորավարի տաճարը, որը հիմքից վերանորոգել է Աղթամարի Ջաքարիա Սեֆեդիյան Ա. կաթողիկոսը ԺԴ դարի սկզբներին:

Ջաքարիա Սեֆեդիյանը Աղթամարի կաթողիկոս դառնալուց հետո (1298—1338) աշխատում է ամրապնդել իրեն ենթակա թեմերը, միավորել, կարգի բերել միաբանությունները, խրախուսել գրչության արվեստը:

¹ Յովհաննէս վրդ. Հիւսեան, «Համառօտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերուն, որոնք մինչև 1915 թուին շէն և միաբանական վանքեր էին...», էջ 1ա—1բ (Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացօցակներ, 92): Այստեղ Հովհ. վրդ. Հյուսայանը ձեռագրերից վկայութիւններ է բերում ապացուցելու համար Լիմի ծաղկումը այդ ժամանակ, որոնք, սակայն. հավաստի չեն: Այսպես, Չա էջում գրում է, որ 1303 թվականին ընդօրինակված մի մեկնութիւն «հին թուականն է 79 = 644 թ.», Այդ ձեռագիրը, որն իսկապես Լիմի կնիք ունի վրան և այնտեղից է բերված, և Մատենադարանում կրում է 5343 համարը, այդպիսի հին թվական չունի: Երկրորդ վկայութիւնը (նույն էջում) հիշատակարան է մի սաղմոսարանի՝ 1573 թվականին դրված, որ մեղ մոտ չէ, բայց նկարագրված է Ե. Լալայանի «Յուրաքանչեւ ձեռագրար Վասպուրականի» Ա պրակում, 5 համարի տակ (սյու-նակ 27—30): Այստեղ էլ՝ «առաջին թուականն է ԲՃՀԴ=825 թ.», որ «Յուրաքանչեւ»-ում չենք գտնում: Բացի այս, ինչպես առաջինում, այնպես էլ այստեղ գրչութիւն վայրերը անհայտ են: Եթե այդքան հին թվական էլ ունենային, միևնույն է Լիմին չեն վերաբերվում:

² «Առքերանի (գավառը) Բշնունեաց ծովից արեւելք է, որտեղ գտնվում են Զքատան և Լիմ կղզիները...», — Ս. Տ. Նրեմյան, «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 109:

³ Հ. Հ. Ոսկեան, «Վասպուրականի-Վանի վանքերը», Վիեննա, 1940 թ., գիրք Ա, էջ 4:

⁴ Տե՛ս հոդվածի վերջում «Հավելված»-ը, էջ 55:

Այսպես, կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվող վանքերից շատերն ավերված էին, միաբնակությունները քայքայված։ Այնպիսով, և ծանր էր նաև Լիմ անապատի վիճակը, որ մոնղոլական ամիրայապետները «աւերեալ, քակտեալ և ամացի դարձրած էին»⁵ Լիմն ու նրան պատկանող կալվածները։ Բացի այդ, ինչպես ևրևում է Աբրահամ գրչի մի վկայությունից, անհանգստությունն ու անախորժություններն էն եղել ուխտի ներսում և միայն Հովհաննեսը, «ի յառաջնորդութեան իւրում», խաղաղացրել և հանգիստ է շնորհել միաբաններին⁶։ Իսկ խաչատուր գրիչը հետագայում հիշելով Լիմի մի քանի կրոնավորների, հարկ է համարում նշել, որ «միայն ինքն է և միակոն, հանդերձ ծնողիւք»⁷։

Հովհաննես Եպիսկոպոսի (որն Արծրունի էր և կաթողիկոսի ազգակիցը, որի կողմից էլ Լիմի առաջնորդ էր նշանակվել) աջակցությամբ, Ջաքարիան ձեռնամուխ է լինում Լիմ անապատի վերանորոգման աշխատանքներին։ Դանիել Աղթամարցի գրիչը, որ Ջաքարիա կաթողիկոսի պատվերով Լիմի համար 1806 թվականին ընդօրինակում է Սարգիս Ծնորհալու «Մեկնութիւն Կաթողիկոսայց թղթոց»-ը, գրում է, որ Ջաքարիան «վերստին ի հիմանէ հաստակաւոյց շինութեամբ արձանացոյց», Լիմի տաճարը։ «Զոր բազում ծախիւք և աշխատութեամբ բերևալ զնիւթ քարանց սորա ի վերայ մկանանց անդնդահոս ծովուն, ի յերկրէն Քաջբերունեաց, ի մեծ լեռնէն, որ կոչի Քաջաց կայանք»⁸։ Թովմա Արծրունու «Պատմութեան» շարունակողը, որ, ինչպես ենթադրվում է՝ նույն Դանիելն է, այդ մասին հիշում է, որ տաճարը շինելուց հետո, Ջաքարիան «բազում սպասիւք զարդարեաց և տուն աղօթից շինեաց և շտեղիս բնակութեան և դարպասս և բազում կրօնաւորս կարգեաց և հաստատեաց ի դուռն Սուրբ Գեորգայ զօրավարին տաճարին»⁹։

Ծինարարական այս աշխատանքները ավարտելուց, տաճարը կահավորելուց հետո, Ջաքարիան անապատին է վերադարձնում այն բոլոր գյուղերն ու կալվածները, վանքերն ու մարգագետինները, «որ հաստատեալ կային ի մայնեաց անտի Լիմ անապատին», ապա մասամբ գնում, մասամբ էլ սեփական հողերից՝ նվիրում է Լիմին, հաստատում է նրանց սահմանները, գրել և վավերացնել է տալիս Կալվածագիրը։ Ջաքարիա կաթողիկոսը կալվածագրի համառոտ բովանդակությունը փորագրել է տալիս Ս. Գեորգ տաճարի որմին, իսկ ընդարձակը՝ գրում տաճարին նվիրված մի Մաշտոցի կողին, որը 1810 թվականի Աբրահամ գրչի ընդօրինակած Մաշտո-

ցից է մեզ հայտնի։ Այս արձեքավոր փաստաթուղթը, որպես հավելված, բերում ենք ամբողջությամբ, Օ. Բարալայանի միջնորդությամբ¹⁰, որն համեմատել ենք Ղ. Փիրղալեմյանի ընդօրինակության հետ¹¹։

Ինչպես ևրևում է հետագա հիշատակարաններից, անապատը բարեկարգվելուց և հանգստություն ստանալուց հետո, բավականին մեծ տնտեսություն ունի, որի կառավարման մեջ ընդգրկված էին բազմաթիվ մեծ և փոքր պաշտոնյաներ։ Այստեղ միաբանները զբաղվում էին նաև մատյանները ընդօրինակելով և անապատը հարստացնում էր սեփական գրիչների արտագրած և ձեռք բերված գրչագրերով։

Սինչև այս ժամանակները, կղզու մասին համարյա տեղեկություններ չկան մեր մատենագիրների մոտ։ Այն բացակայում է նաև ձևագիր հիշատակարաններում։ Միայն Մատենադարանի № 8711 ձեռագիրը, որը ժ. Դ. դարում Հակոբ Երզնկացի գրչի և ծաղկողի ընկօրինակած Ավետարանն է, հիշատակություններ է պարունակում, որոնք, ինչպես կարծում են բանասերները¹², զաղափար օրինակից են գալիս։ Մատթեոսի Ավետարանից առաջ, ցանկերից հետո, կարդում ենք. «Գրի ձեռամբ Գրիգորի վարդապետին Քաջբերունոյ. ի թվին ԳՃԼԳ (884), Տրե ամսոյ Է (7), ի սուրբ անապատին Լմայ, ի սկիզբն Աւետարանիս ի յանուն Սքանչելագործին»¹³։ Հիշատակություն կա նաև 92ա էջում՝ «Մեղապարտ գրիչ Գրիգոր վարդապետ Քաջբերունոյ, թվին ԳՃԼԳ (884), Տրե ամսոյ Ի (20)», իսկ 159բ էջում ավելի ընդարձակ ու բովանդակալից հիշատակագրություն կա, որտեղ Գրիգորը «Մաշկնոր» է կոչվում և այն գրված է «ի թվին մերում ԳՃԼԳ (884), Քաղոց ամսոյ Ժ (10), ի ամուն Սրբոյն Սքանչելագործ վանիցն»։ Որ Երզնկացի Հակոբի ընդօրինակության մասնագաղափարը հին է եղել, ապացուցում է գրչի անհանգստությունը. «... Զի յոյժ տագնապիմ յողողոյն գիտ վասն արինակի»¹⁴։

Գրիգորի Ավետարանը ավարտված է Լիմ անապատում։ Սքանչելագործ վանքում եղել է նրա սկիզբը¹⁵։

Այս վկայությունը Լիմ անապատը դարձնում է Վասպուրականի մշակութային հին կենտրոններից մեկը, որի ակունքները հասնում են մինչև ինքնորոգ դարը, իսկ Ավետարանը դառնում է Վասպուրականում կատարված Աբղիմեսի վարքի թաղգմանու-

¹⁰ Մատենադարան, ձեռ. 6333, էջ 100—101։

¹¹ Մատենադարան, ձեռ. 4515, էջ 62—64։

¹² Մ. Մովսիսյան, «Արարատ», 1910 թ., էջ 623, Ն. Արտեմ, «Պատմական ուսումնասիրություններ», 1948 թ., էջ 91, Զ. Ն. Ոսկան, «Հանդես ամսօրեայ» 1941, էջ 94—95, Գաբրիել Ա. Կարողիկոս, «Ցիլա-տակարանը ձեռագրաց», Ա, էջ 82։

¹³ Մատենադարան, ձեռ. 3711, էջ 10բ։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 6բ։

¹⁵ Արդյոք Սքանչելագործը Արծկեի վանքն է, որ հենում նրա խավոր էր կոչվում։

⁵ Տե՛ս «Հավելված», էջ 55։

⁶ Լ. Եպիսկոպոս. «Ժ. Դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 68։

⁷ Նույն տեղում, էջ 260։

⁸ Նույն տեղում, էջ 40։

⁹ Թովմայի վարդապետի Աւերունոյ, «Պատմութիւն տան Արծրունեաց», Ս. Պետրոսյան, 1887, էջ 322։

թյան, կյուրեղ Երուսաղեմացու աշխատության, Մյքե թագուհու Ավետարանի և այլ ձեռագրերի ժամանակակից:

Այնուհետև մինչև ԺԴ դարը Լիմի համար սկսվում է անհայտության երկարատև մի շրջան: Նույնիսկ այդ և հաջորդ դարում Լիմ անապատի մասին տեղեկությունները սակավ են, այնչինչ մեզ հասած մի քանի ձեռագրերի հիշատակարաններից երևում է, որ այնտեղ պատկանելի միաբանություն է եղել այդ ժամանակ. գրչության արդյունավոր մշակներ, որոնք գիշեր և ցերեկ մատյաններ էին բազմացնում: Առեղծվածը լուծում է մի հիշատակագրություն, ըստ որի 1588 թվականին Լիմի գրիչների դարավոր վատակը դառնում է արի, ջրի ու հրո ճարակ: Ահա թե ի՞նչ է պատմում Լիմում 1810 թվականին ընդօրինակած Մաշտոցի հետագա փրկող և վերստին Ս. Գեորգիին նվիրող աղթամարցի խղիթը:

«Ի թուականս հայոց ԶԶԷ (1588) ի թագաւորութեան Հռովմայ (Օսմանցոյ)»¹⁶ ի տեղակալութիւն Աղթամարայ Ահմադ բէկին յուղարկեաց զոմն Ազուպ Աղասի անուն մարտի Լիմ կոչեցեալ կղզին, վասն թաւալ (թնդանօթ) ի քարի բերելոյ ի կղզիս Աղթամար: Եւ շատ գրեանք էր եղեալ ի տաճարն Ս. Գեորգայի¹⁷, վասն տեղեաց տաճար միաբանակեցոցն: Եւ քանզի տիրէր վաճառք բերդն վատանում մի Գոգչայ սուլթան, զի կեղեքելով մեղէր զվան և զԱմուկ, զԱրճէշ և զՄահմտանք հարկս առնելով և պահանջելով, և քանզի չունէր միաբանութիւն ի հետ Հոռոմաց (Տաճկաց) և հետ Ահմադ բէկին, յուղարկեաց զօրսն իւր յերկիրն Ռշտունեաց, որ գերի արար սպանանելով և աւերեալ տարան ի վան, և զաղէտս զաղաղակս և զկոծս, ո՞ր կարէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել. այս ամենայն վրդովմունք եղև և դեռ զգրեանսն եղեալ էին յեկեղեցին (Լմայ) և տեսեալ (զօրացն Գոգչայ բէկին) «չատուածային գրեանս՝ թաւանեցին և գերեցին և շատ գիրք այրեցին և ձգեցին ի ծովն: Զսուրբ գիրս, որ կոչի Մաշտոց, բերեալ ի կղզիս Աղթամար, զոր տեսեալ աստուածապաշտ և բարեպաշտ խղիթ... ազատեաց զսա յանօրինաց և դարձոյց անդին և ետ ընծայ և մուր ի դուռն Ս. Գեորգայ զաւրավարին Լմայ...»¹⁸:

Այլևս զարմանալի չէ, թե ո՞ր եմ մնացել Լիմում ընդօրինակված և այնտեղ հավաքված հարյուրավոր գրչագրերը:

Գրչագրերի բացակայության պատճառով անորոշության մեջ է մնում գրչության այդ կենտրոնի պատմությունը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում: Սակայն օգտագործելով մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը, փորձենք հետևել Լիմի գրչության կենտրոնի պատմությանը:

Ե. Լալայանի «Վասպուրականի հայերեն ձեռագրաց ցուցակ»-ի չհրատարակված մասում, որի խիստ համառոտ արտագրությունն ունենք ձեռքի տակ¹⁹, № 452-ը 1282—1801 թ. թ. Լիմում խաչիկ և Մովսէս գրիչների ընդօրինակած մատյանն է, որն իր մեջ պարունակում է երեք՝ «Գործք» (առաքելոց), Կաթողիկէքն և Յովհ[աննու] Աւետարան»-ը, տարբեր ժամանակներում կատարված ընդօրինակություններ:

Մյուս գրչագիրը Աստուածատուր քահանայի համար խաչատուր արեղայի (որը, գուցե մույն խաչիկն է) ընդօրինակած մի Ավետարան է, գրված արդեն տասնչորսերորդ դարում. «...յամի 27 (1801): Գրեցաւ սա յանապատիս, ի կղզիս, որ կոչի Լիմ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Կարապետի, և Սուրբ Գեորգայ զաւրավարի, և ի հայրապետութեան Հայոց աստուածահաճոյ և արքանունդ հայրապետին Տէր Զաքարիայի և յառաւորդութեան սուրբ ուխտիս պատուական եպիսկոպոսին՝ Տէր Յովանն: Զեռագիրը մեզ չի հասել: «Զայքայված, մի մասը փտած և մեջտեղներից թերթերը ընկած» վիճակում է նկարագրված Ե. Լալայանի վերոհիշյալ ցուցակում²⁰: Հիշատակարանում նշված վերջին երկու անձնավորությունների՝ Զաքարիա կաթողիկոսի և Յովհաննե եպիսկոպոսի հետագա գործունեության հետ է կապված Լիմ անապատի մշակութային կյանքի աշխուժացումը: Նրանք էլ եղել են գրչության արվեստի զարգացման հովանավորներն ու ջատագովները:

Խաչատուրի մյուս ընդօրինակությունը, արդեն Լիմի վերանորոգված տաճարում է կատարված: Այն 1808 թվականին տաճարտեր Գելուկի խնդրանքով ընդօրինակված Ավետարանն է²¹, որը բարեբախտաբար մեզ է հասել և պատկերացում է տալիս խաչատուրի գրչության մասին: Ավետարանը դեղնավուն թղթի վրա, սև թանաքով, խոշոր, ոչ համաչափ, փոքր թեքությամբ բոլորագիր մի մատյան է, որի տառերը գրված են ճշմունքով արված տողերի վրա և սկսվում են ձախից փոքրիկ մագազնիկներով: Բառացատումը, ինչպես և տողադարձը, պատահական են: «Զ» նախդիրը տողավերջում թողնելիս գրում է լավող «ը»-ն, բայց երբեմն նախդիրից հետո, երբեմն՝ առաջ, այսպես՝ «ըզ» կամ «զը»:

Պատվով են գրված միայն տերունական բառերը: Օգտագործված են կետադրական բոլոր նշանները. միայն վերջակետը դրվում է բառի վերջին տառից վերև, երկու փոքրիկ թեք գծերի ձևով: Ավետարանիչների նկարների²² համար գծված երկգիծ շրջանակներում գրված է նրանց մասին, բայց նկարներ

¹⁹ Մատենադարանի անտիպ ձեռագրաց ցուցակներ, № 8, էջ 1ա, 2բ:

²⁰ Ե. Լալայան, «Զուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի», Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 139:

²¹ Մատենադարան, ձեռ. 3767:

²² Զեռագրում Մատթեոսի նկարը, ինչպես և հաջորդ երեք թերթերը, հետագայում կատարված աշխատանք են:

¹⁶ Փակագծերում եղած բացատրությունները հիշատակարանն ընդօրինակող Բարադամյանին են:

¹⁷ Այս և հաջորդ բառերի ընդգծումները մերն են:

¹⁸ Մատենադարան, ձեռ. 6333, էջ 101—102:

¹⁹ Մատենադարան, ձեռ. 9027, էջ 51ա:

չկան: Կիսախորանների հյուսված տերևների միջից իրար են մայում հուշկապարիկները: Լուսանցքի երկարությամբ ձգված են բուսական լուսանցազարդերը: Առաջին քառը սկսվում է անվարժ թռչնագրով, և ապա էջը լրացվում երկգույն երկաթագրով: Լուսանցազարդերը կրկնագիծ շրջանագծեր են, երբեմն տերևներով հյուսված:

Ձեռագիրը սրբագրված է երկրորդ անձնավորության կողմից: Հիշատակարանում պատմական դեպքերի ոչ մի ակնարկություն չկա: Լիմի տաճարի վերանորոգման մասին խաչատուրը ոչինչ չի ասում, բացի «նորակալմ» ածականից: Մինչդեռ Աղթամարի Դանիել գրիչը հիշում է մի խաչիկ կրոնավորի, որն «յոթ և քազում աշխատանք կրեաց յաղագս շինութեան սուրբ եկեղեցւոյն Լմայ»²³, և այդ, անշուշտ, խաչատուր գրիչն էր, որ խուսափել է իր գործի մասին գրելուց: Թերևս նույն անձն է նաև 1306 թ. Աքրահամ գրչի պատվիրատուն²⁴:

Խաչատուր գրչին վերջին անգամ հանդիպում ենք 1333 թվականին, Լիմում Ահարոն կրոնավորի համար Ավետարան ընդօրինակելիս, որտեղ նա հիշվում է որպես եպիսկոպոս²⁵: Ակնհայտաբար ուխտի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսի մահից հետո խաչատուրը փոխարինել է նրան, բայց շարունակել է նաև գրչության սրբազանը:

Մոտավորապես նույնպիսի ժառանգություն է հասել մեզ Լիմի մյուս գրչից՝ Աքրահամից. երկու ձեռագրի հիշատակարան և մի ձեռագիր, որը Մատենադարանում № 192 համարն է կրում: Այս ձեռագիրը, որ ընդօրինակված է 1315 թվականին Թադեոս կրոնավորի պատվերով՝ Աստուածաշնչից մասեր է: Միայնում, միջին մեծության տառերով, վարժ գրչությամբ գրված մատյան է, տառերը սվելի կանոնավոր են, հավաք և իրար հավասար: Բառերն անջատված են միմյանցից: Պատվով գրված տերևական քառերին ավելացել է «թիւն» վերջածանցի պատվագրությունը, կիրառվում են կետադրության բոլոր նշանները, ինչպես խաչատուրի մոտ, միայն այստեղ վերջակետը արդեն տողի վրա է մտնում: Գրչագրում կան կիսախորաններ՝ ճաշակով արված և նույնքան ճաշակով զարդագրեր: Ձեռագիրը նույնպես սրբագրված է ուրիշի կողմից:

Այս ձեռագիրը գրելիս Աքրահամ գրիչն արդեն զատմայալ ծերունի էր, բավական երկար կյանք էր անցկացրել կարիքի և հալածանքների մեջ: Գրիչն անտարբեր չէ իր շրջապատում կատարվող իրսոտարձությունների նկատմամբ, ցավով է արձանագրում անօրենների գործած անարդարությունները:

1306 թվականին խաչատուր քահանայի համար ընդօրինակված գրչագրի հիշատակարանում հիշելով Զաքարիա կաթողիկոսին գրում է «... որ զհավատս

Հայոց նոր զնեաց ի յանալեմ առաջնորդաց, և յեկեղեցիքս ազատեաց Աստուծոյ տեսչութեամբն և ձեռուք իւրովք», իսկ ձեռագրի թվականը գրելիս ավելացնում է. «... ի դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում ամի և ըստ մեղաց մերոյ այս ամենայն հարկապահանջութիւն եկն ի վերայ մեր...»²⁶:

Գրիչն ակնարկում է Ուլջեյտու (Խոդաբանտու) խանի (1304—1316) քրիստոնյաների նկատմամբ վարած քաղաքականությունը, որով կամենում էր Հայաստանում և Վրաստանում քրիստոնյաներին հավատափոխ անել: Նրան այդ բանը չի հաջողվում, և ինչպես երևում է գրչի վկայությունից, այդ գործում մեծ ծառայություններ ունեն Զաքարիա կաթողիկոսը, որը «զհաւատս Հայոց նոր զնեաց»: Դրանից հետո խանը փոխում է քաղաքականությունը և ծանր հարկադրության է ենթարկում ժողովրդին: Աքրահամ գրչի վկայությամբ, այդ տեղի է ունենում 1306 թվականին:

Մոնղոլները միայն հարկապահանջությամբ չէին բավարարվում, նրանք քրիստոնյաների թիկունքին սև կտավ են կաթել տալիս, որպես «նշանս նախատանաց», որպեսզի ով նրանց տեսնի, հայհոյի, ինչպես վկայում է Դանիել Աղթամարցի²⁷: Աքրահամ գրիչը 1310 թվականին գրված Մաշտոցում այդ առթիվ գրում է, որ ապրում են «ի դառն և ի վշտալի ժամանակիս, ի մէջ անօրինաց և արիւնարբու գազանաց ազգին նետողաց, որ հանապազ խոցեն և վիրավորեն ի հոգի և ի մարմին»²⁸:

1315 թվականին ընդօրինակված ձեռագրում գրիչը սեղմ, առանց ավելորդաբանության, պատկերավոր նկարագրում է պատմական որոշակի ժամանակաշրջան, մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանը, «յորում խաւար, անլոյս և մեզ անմխիթար տարածեալ մածեալ ունէր զամենայն երես երկրի»²⁹:

Սրանք են տեղեկությունները Լիմի առաջին գրիչների մասին:

Լեակ-Թեմուրի արշավանքի ժամանակ, սարսափահար ժողովուրդը բնավեր եղած ապաստան է փնտրում համեմատաբար անվտանգ վայրերում: Վաճառ լճի կղզիները՝ Աղթամարը, Կտուցն ու Լիմը ինչպես միշտ, այս անգամ էլ ապաստարան են դառնում շրջակայքի բնակչության համար: Մանվել գրիչը 1394 թվականին Սիմեոնի որդի Հովհաննեսի համար ընդօրինակված Գանձարանը ավարտում է «... ի Լիմն կղզիս... յամի ութհարկերորդի քառասուններորդի և երրորդի (1394), յորում ամի աստուածասատ քարկությունն շարժեցաւ ի վերայ երկրի՝ արիւնարբու զօրքն թաթարին, որոյ անուն զխաւորին Լանկ-Թամուր կոչիր... յորոյ սաստիցն զերծեսու մեր ապրեցաք առ ոտս երջանիկ վարժապետի՛:

²³ Լ. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 41:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 41:

²⁵ Փիրղալեմեան, «Նշխարք պատմութեան Հայոց», Մատենադարան, ձեռ. 6273, էջ 143:

²⁶ Լ. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 41:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 47:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 67:

²⁹ Մատենադարան, ձեռ. 192, էջ 166ա, 266բ:

Սարգսի, ի Լման կղզիս»³⁰։ Սարգիս վարժապետը Ապրակունեցին էր, որը նույնպես աստատանել էր Լիմում։

Տասնհինգերորդ դարից էլ շատ քիչ բան է մեզ հասել Լիմի մասին։ 1420 թվականին, Կարա-Յուսուֆի մահից հետո, նրա անկազմակերպ զորքն ավերածության է ենթարկում Քաջբերունիքը։ Յուսուֆի որդիներից «անագորոյն և յոյժ անողորմ» Արծկեի քերդի սերը ելնում է ընդառաջ անգլուխ զորքերին, «դարձուցե և սփռե ի վերայ երկրին» տնովք և խոստակաքք։ Տառապյալ ժողովուրդը դարձյալ փրկություն է փնտրում ապահով անկյուններում։ Եվ շատերի հետ դեպի Լիմ կղզին է դիմում գրիչ Հովհաննեսը, իր վարդան եղբոր հետ։

Լիմում մահանում է գրչի եղբայրը։ Յովհաննեսը, նրա հիշատակի համար Աւետարան է ընդօրինակում «ի սուրբ մեմաստանիս, որ է հանդէպ Արճիշոյ, կղզի վայելուչ ի ծովս Ըղըշտունեաց» Լիմն կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ հոյակապ և հրշակաւոր տաճարիս Աստուծոյ, որ յանուն Սրբոյն Գեորգեայ զաւրավարին կառուցեալ է», և նվիրում Լիմի Ս. Գևորգ տաճարին։ Ձեռագրի արժեքավոր հիշատակարանում գրիչը հետաւորներական տեղեկություններ է տալիս ժամանակի դեպքերի և հայ ժողովրդի ծանր կացության մասին։

«Յամի ութհարիւր և եօթանասուն թուականի Հայոց (1421), յետ մահուան Ղարա-Յուսուֆին, եղև խռովութիւն և յոյժ սասանումն ընդ ամենայն երկիրս Հայաստանեայց, զի հեծելազարքն ամենայն շփոթեալ զմիմեան հարկանէին և կողոպտէին։ Որ և գունդ մի ի զաւրացն հատեալ, զորս Փառնակ կոչէին՝ հինգ հազար տուն, և եկեալ հասին յերկիրն Քաջբերունոյ, և բազում տար և գերի առին։ Եւ էր որդի մի Յուսուֆին՝ չարաճճի և անագորոյն և յոյժ անողորմ ի քերդն Աւշոյ, ելանէ ընդ առաջ նոցա և առնէ սեր ընդ նոսա, և դարձուցե և սփռե ի վերայ երկրին՝ տնով և խոստակաք։ Եւ զչարչարանս և զաղէտս քրիստոնէից է (7) ամիս բոլոր։ Եւ ես՝ յետինս ի մանկունս եկեղեցւոյ Յովանէս և զհարազատս իմ՝ վարդան սրբաւէր կրաւ[նա]յոր եկաք փախստական ի հոշակաւոր մեմաստանս Լիմն կոչեցալ։ Եւ եղև զրա կենաց եղբարս իմ վարդան կրանաւորի, և եթող ինձ սուգ անմխիթարելի և վերք անքժկելի։ Եւ ես գրեցի զՍուրբ Աւետարանս և ետու սուրբ եկեղեցւոյս յիշատակ եղբար իմոյ վարդան արեղայի հանգուցելոյն ի Քրիստոս, այլ և ծնողաց իմոց՝ հոգևորաց և մարմնավորաց, և ինձ՝ մեղապարտի»³¹։ Իսկ Լիմի միաբանության մասին իմանում ենք, որ «զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զՅոհաննէս խաչընդուս կրանաւորն, և զմիաբանքս զՏէր Յովհաննէս եպիսկոպոս, և զՍարգիս փիլիսոփայն, և զՄկրտիչ կրանաւորն, և զՍտեփաննոս եկեղեցական, և զԹովմա կրանաւորն, և զհարազատն իւր

զՅակոբ կրաւ[նա]յոր, և զհայրս իւրեանց զՍտեփաննոս։ Այլ և զվարդան փիլիսոփայ, հանդերձ հարազատին իւր Թորոսի, և զՅովաննէս, և զերկու հարազատն իւր զՅակոբ և զՄարտիրոսն՝ զբաշտն և զաշխն ի գործս հոգևորս և մարմնավորս, և զծեր հայրն նոցա զՍտեփաննոս, և զվարապետ արեղայն, և զՅովանէս Արճիշեցի, և զամենայն գործաւորք դրան սուրբ եկեղեցւոյս՝ զտէտես, զմանակալ, զհովիւ և զամե[ն]եան՝ զմեծ և զփոքր, աղաչեմ յիշել ի Տէր, որք յաւժար կամաք սուգնական եղեն մեզ։ Այլ և զհոգևոր եղբայրս մեր զԳրիգոր կազմաւղ և զճնաւղան իւր»³²։

Ինչպես տեսնում ենք, Լիմում բավականաչափ միաբաններ կային, որպեսզի կարողանային տնօրինել անապատի հոգևոր և մարմնավոր կյանքը։ Հոս հանգես գրիչը, միաբաններին հիշելուց հետո, չի մոռանում երախտագիտության խոսք ասել հատկապես եկեղեցու հասարակ գործավորներին, տնտեսին, մանկալին, հովիվին և այլոց, որոնք ամեն ինչով հոծար կամքով օգնել են իրենց։

Լիմում է ապաստանում 1430 թվականին, Սքադարի հորդաններից հալածված, պատմիչ Թովմա Մեծփեցին։ Ուխտի առաջնորդ Հովհաննէս վարդապետը սիրով ընդունում է նրան³³։ Միաբաններից Հովհաննէս վարդապետը 1439 թվականին ձեռնարկում է մի Ավետարանի ընդօրինակությանը, բայց չի հասցնում ավարտել, մահանում է։ Գործը շարունակում է Հովսեփ միայնակացը գրել, ծաղկել և կազմել տալով։ Ձեռագրի գրիչը քաջ վարդապետ Մկրտիչն է, որը հիշատակաւորը չավարտած, «տարածամ մահումս փոխեցաւ... յունուս աւսոյ ի ԻԲ (22) և Հոռի ի ԻԵ (25)»³⁴։ Այս Մկրտիչ և Հովհաննէս վարդապետները հավանաբար նախորդ (1421 թ.) ձեռագրում հիշատակված անձնավորություններն են, իսկ Գրիգոր կազմողը՝ նախորդի կազմողը։

Այնուամենայնիվ ձեռագիրը լրիվ ավարտված չէ։ Գծված են խորանները, բայց գրված չէ համաբարբառը։

1454 թվականին գրիչ Հերապետը, «տխեղծ մատամբ և մեղաւոր անձամբ» գրում է մի ավետարան³⁵։

ԺԵ դարի Լիմի գրիչների ընդօրինակությունները մնան են իրար։ Դրա պատճառն այն է, որ նրանք բոլորը կա՛մ Մեծփեցու աշակերտներն են, կա՛մ նրա աշակերտների աշակերտները, որոնք ողողել էին ոչ միայն Քաջբերունիքը, այլև Վասպուրականը։

Լիմի ձեռագրերը զարդարել են տարբեր ծաղկողներ։

Երկու նախորդ մատյաններն էլ դրոշմազարդ կազմեր ունեն, որոնք Գրիգոր կազմողի գործերն են։

³² Նույն տեղում, էջ 289ա։

³³ Թովմա Մեծփեցի, «Պատմութիւն ինկիթնութիւն», էջ 87—88։

³⁴ Մատենադարան, ձեռ. 4979, էջ 251ա։

³⁵ Մատենադարան, ձեռ. 6509։

³⁰ Լ. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի ձեռագրերի հիշատակաբաններ», էջ 607։

³¹ Մատենադարան, ձեռ. էջ 221ա, 221բ։

1454 թվականին կիսատ մնացած Մկննդությունը Լիմում է ավարտում Սուխարա վանքի գրիչ Իգնատիոս արեւմտացի, որը շատերի հետ «վասն վրդովման և տատանեալ դառն ժամանակին, ի խափե թշնամեաց փախեան ևրկիր, և ունանք ամրացան յանառիկ կղզիս Լիմն կոչեցեալ և շատք ցրուեցան ևրկիր Ամկու, անկան ի ձեռս հեծելի, թալանեցան, կողոպտուեցան, շատ ոք սպանան... Եւ որք որ մտաք ի Լիմս՝ բազում սովով և պանդխտութեամբ տառապեցաք և աստ գրեցաւ կէսն գրոյս»³⁶:

Ուզում Հասանի զորքերի հետապնդումից խուսափելով, Արճեշից Լիմ էր փախել նշանավոր գրիչ Հովհաննես Մանկասարեցը, որը «տառապանս կալով» ավարտում է կիսատ ձեռագիրը³⁷:

1457 թվականին Ղազար գրիչը Լիմում ավարտի է հասցնում 1452 թվականին Սուխարա վանքում սկսած, այնուհետև Արզկանում շարունակած «Յայսմաւորք»-ը, որն այդքան ձգձգվել էր «վասն դառնութեան և խուժութեան ժամանակին»: Ուշացման համար ներողամտաբար, գրիչը գրում է. «Երբ սիրտն մաշխուլ լինի՝ աչքն լուս պակաս կու հայի, մարդ զմարդոյ ցաւ չգիտէ՝ կէս գիշերին ժամ կու ձենէ»³⁸:

Հավանաբար այդ ժամանակ Լիմում էր գտնվում նաև նշանավոր ծաղկող Մրնասը, որը նկարագրող էլ է հիշյալ գրչագիրը, ինչպես և Հովհաննես Մանկասարեցի 1454 թվականին գրած Ավետարանը:

Այսքանով ավարտվում են մեր տեղեկությունները Լիմի մշակութային-գրական կյանքի վերաբերյալ մինչև ԺԵ դարը, 1538 թվականի աղետից հետո այստեղ գրչական կյանքը շրունակվում է ելևէջներով, երբեմն բուռն կերպով:

ԺԶ դարում ծաղկում է տաղասաց, գրիչ և ծուղկող Զաքարիա Գնունյացը, որը կոչվում է նաև «Լմնցի»³⁹: ԺԷ դարում Ներսես Մոկսացի վարդապետի շուրջ «ծողովեցան բազմութիւնք եղբարց և եղև անապատ հաստատուն, ամենայն կարգօք...»⁴⁰: 1647 թվականի մի հիշատակագիր վկայում է, որ Լիմ անապատում «... ևն այժմ կրամատուրք Ծ (50) աւելի և ոչ պակաս»⁴¹, իսկ 1668 թվականին մեկ ուրիշը հավաստում է, որ «ի գերաբնական մեծաստանս գարբաբնակ զանապատն Լիմ... ունի յոյժ պիտանի մատեանըս թօք ՎՃԻԴ (3124)...»⁴²: Այդ եւ վկայում նաև բազմաթիվ ձեռագրերը, որ հետագա դարերից հասել են մեզ⁴³:

³⁶ Լ. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, էջ 39:

³⁷ Մատենադարան, ձեռ. 6570, էջ 287ր:

³⁸ Մատենադարան, ձեռ. 4472, էջ 632ա:

³⁹ Զ. Ն. Ակիկյան, «Զաքարիա Եպիսկոպոս Գնունյաց և յուր տաղերը», Վիեննա, 1910:

⁴⁰ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 254:

⁴¹ Մատենադարան, ձեռ. 5343, էջ 352ր:

⁴² Ս. Քոչանջյան, «Հայ ձեռագրագիտության մեծանուն վաստակավորը», էջմիածին, 1962, № 5, էջ 21,

Լիմում կյանքը ընդհանրապես դադարեց մեծ եղեռնից հետո, և որք ինչպես վկայում է Հովհաննես վարդապետ Հյուսկանցը, «Լիմ անապատի ձեռագրչորս թիւը կհասնէր 550 կտորի, ուներ նաև երեք հազարի չափ տպագրված մատյաններ»⁴⁴: Սրանց մի մասը, բարեբախտաբար, 1915 թվականին փրկվել է Դույն վարդապետի ձեռքով և այժմ հանգչում է Մաշտոցյան Մատենադարանում:

ՄԻՆՉԵՎ ԺԵ ԴԱՐԸ ԼԻՍԻՑ ՄԵԶ ՀԱՅՏՆԻ

ԳՐԶԱԳՐԵՐԸ⁴⁵

1. Աւետարան. գրիչ Գրիգոր Մաշկնոր, 884 թ., որից ընդօրինակված է Մատենադարանի № 3711 ձեռագիրը:

2. Գործք առաքելոց. գրիչներ Խաչիկ և Մովսես. 1282—1301 թ. թ. Մատենադարան, անտիպ ձեռագրերի ցուցակ, 8, էջ 1ա, 1բ:

3. Լևւտարան. գրիչ Խաչատուր արեղա. 1301 թ., Լալայանի «Յուցակ ձեռագրաց», էջ 139:

4. Աւետարան. գրիչ Խաչատուր. 1309 թ. Մատենադարան, ձեռ. 3767:

5. Աւետարան. գրիչ Խաչատուր. 1339 թ., Մատենադարան, ձեռ. 6273⁴⁶, էջ 143:

6. Աւետարան. գրիչ Աբրահամ. 1306 թ., Մատենադարան, ձեռ. 6273, էջ 108:

7. Մաշտոց. գրիչ Աբրահամ. 1310 թ., Մատենադարան, ձեռ. 6273, էջ 116:

8. Մասունք Աստուածաշնչի. գրիչ Աբրահամ, 1315 թ., Մատենադարան, ձեռ. 192:

9. Գանձարան. գրիչ Մանվել. 1394 թ., Վեներտիկ, ձեռ. 162:

10. Աւետարան. գրիչ Հովհաննես. 1421 թ., Մատենադարան, ձեռ. 4624:

11. Աւետարան. գրիչ Մկրտիչ. 1439 թ., Մատենադարան, ձեռ. 4979:

12. Աւետարան. գրիչ Հերպետ. 1454 թ., Մատենադարան, ձեռ. 6509:

13. Աւետարան. գրիչ Իգնատիոս. 1454 թ., Մատենադարան, ձեռ. 6273, էջ 174—76:

14. Աւետարան. գրիչ Յովհաննես. 1454 թ., Մատենադարան, ձեռ. 6570:

15. Յայսմաւորք. գրիչ Ղազար. 1454 թ., Մատենադարան, ձեռ. 4472:

⁴³ Զ. Զ. Ոսկեան, «Վասպուրականի-Վանի վանքերը», Վիեննա, 1940, գիրք Ա, էջ 16—50. Նաև մեր «Հայկերեն ձեռագրերի համահավաք բարտարան»-ի Լիմ գրչակները:

⁴⁴ Մատենադարանի անտիպ ձեռագրաց ցուցակներ, № 92, էջ 4ա:

⁴⁵ Նշված են յուրաքանչյուր ձեռագրի բովանդակությունը, գրիչը, ժամանակը և աղբյուրը կամ տեղը, որտեղ գտնվում է այժմ չամ որտեղից քաղված է տեղեկությունը:

⁴⁶ Մատենադարանի № 6273 ձեռագիրը Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանի «Նշխարք Պատմութեան Հայոց», խորագրով, հիշատակարանների ժողովածուի Ա հատորն է:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Աղթամարի Ջաքարիա Ա Սեֆեդիյան կաթողիկոսը (1286—1336), 1305 թվականին Լիմի Ս. Գևորգ տաճարի վերաշինության և իր կողմից նրան նվիրված կալվածների մասին գրում է. «Մի առ մի գրել և հաստատել տուաք ի Կալվածագրին մերում և ի յամիրապետաց և դատաւորաց հազարացուց վան քաղաքին և Մշոյ, և յիշատակութիւն սոցին գրել տուաք համառոտ ի յորմ տաճարին և զընդարձակն ի կողմ ձեռագիր Մաշտոցիս»:

Կալվածագիրը, որ արաբերեն գրված է 100×34 սմ. մեծությամբ մագաղաթյա թերթի վրա, այժմ պահվում է Մատենադարանի արխիվում: Արաբերեն քնագիրը հայերեն թարգմանությամբ հրատարակության է պատրաստել Հ. Փափազյանը:

Բավականին ընդարձակ և մանրամասն կալվածագիրը հաստատված է մի քանի կնիքներով և վկայություններով:

Այն, ինչ գրված է «ի յորմ տաճարին»՝ կա, եթե կանգուն է տաճարը, իսկ «ի կողմ ձեռագիր Մաշտոցիս» գրվածը, որ կաթողիկոսն անվանում է «իշատակագիր», մեզ է հասել Ղ. վարդապետ Փիրղալեմյանի և Օ. Բարադամյանի հետագա ընդօրինակություններով:

1883 թվականին Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանը վարագում Երեմիա եպիսկոպոսի մոտ ընդօրինակում է այն մի Մաշտոցից և գետնելում իր «Նշխարք պատմութեան Հայոց» աշխատության Բ հատորում (այժմ Մատենադարանի № 4515 ձեռագիրը, էջ 62—64):

Երկրորդ ընդօրինակությունը հանդիպում ենք Օ. Բարադամյանի Կտուցի, Լիմի և Վարագի վանքերի ձեռագրերի նկարագրության և հիշատակագրությունների շարքում, որ կատարել է նա 1907 թվականին, «Հիշատակարան Ջաքարիա կաթողիկոսին նույն Մաշտոցին մեջ» վերատպությամբ (այժմ Մատենադարանի № 6533 ձեռագիր, էջ 100—101): Նույն Մաշտոցը նկատի ունի նախորդ ձեռագիրը, որ պահվում էր Լիմում, որտեղից էլ ինքը արտագրել էր: Իսկ այդ ձեռագիր Մաշտոցը 1810 թվականին Արաբամ գրչի ընդօրինակությունն է, կատարված Լիմում (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, «ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»): Սրանք տարբեր ձեռագրերից են արտագրված: Օ. Բարադամյանի և Ղ. Փիրղալեմյանի արտագրությունների միջև եղած ոչ էական տարբերությունները, որ բերում ենք քնագրի վերջում, կարող էին լինել նաև նույն քնագրի երկու տարբեր անձանց արտագրությունից:

Բարադամյանի ընդօրինակությունը, որի գաղափար օրինակի թվականը որոշակի հայտնի է (1810 թ.) և մշտապես պահպանվել է Լիմում, ուր և հրան հանդիպել է արտագրողը, ավելի հին է, քան Փիրղալեմյանի ընդօրինակված ձեռագիրը, ինչպես մասամբ նաև ցույց է տալիս քնագրերի համեմատությունը: Պատմական որոշակի արժեք ունեցող

այս փաստաթուղթը Ջաքարիա կաթողիկոսի համար ունի նաև կենսագրական կարևոր մի տեղեկություն: Նա այստեղ իրեն համարում է Կյուրջիբեկի տղա Սմբատ-բեկի որդի. «իշատակ... ծնողաց իմոց Սմբատ-պեկին, որդւյն Կիւրջի-պեկին»: Մինչդեռ Թովմա Արծրունու «Պատմութեան» շարունակողը նրան նախորդ կաթողիկոսի՝ Ստեփանոսի եղբայրն է համարում, Ամիր Գուրգենի՝ «հայր և հայրագլուխ», իսկ «զպարոն Կիւջիբեկն և զպարոն Նուրադինն զհօրեղբարքն իւր»⁴⁷: Ներսես արքեպիսկոպոսը 1471 թվականին ընդօրինակած մի ձեռագրում Ջաքարիային համարում է «քրերորդի նորին»⁴⁸ (իմա՝ Ստեփանոս կաթողիկոսի): Դանիել գրիչը Ամիր Գուրգենի համարում է հարազատ եղբայր Տեառն Ջաքարիայի»⁴⁹: Սմբատ-պեկը սրանց հայրն է:

Ջաքարիա Ա Աղթամարցու «Կտակագիր»-ը հրատարակվում է առաջին անգամ. հիմք ենք ընդունում Բարադամյանի արտագրությունը: Ձեռագիրը, որից ընդօրինակել է Բարադամյանը, այժմ անհայտ է: Ունեցել է 32×23 սմ. մեծություն և 8 սմ. հաստություն, երկուստեք երկաթագիր մագաղաթյա պահպանակներ՝ ավետարանից:

Կ Տ Ա Կ Ա Գ Ի Ր

Ջաքարիայի Ա Աղթամարցու կաթողիկոսի

Ծնորհալք՝ ամենագարին² աստուծոյ, ի թուակա-
նութեան հայկազեան տոմարիս 2ՄԻ (1305) [և]՝
յաշխարհակալութեան յազգին՝ նետողայ Աւլաթոս՝
սուլթանին⁵, ես նուաստ տէր Ջաքարիա վերադիտող
Աղթամարայ ի հիմանց՝ նորոգեցաք զտաճարն
Սրբոյն Գեորգեայ զաւրավարին ի Լիմ կոչեցեալ
կղզւոյ՝, աջակցութեամբ Յովհաննէս եպիսկոպոսի
Արծրունւոյ, ազգակցին իմոյ, վանահայր սուրբ
անապատիս. նաև նորագեցաք զՍուրբ Սահակայ՝
և զԷջմիածնայ վանքերն մերձ ի յէրերին գիւղ, որք
սեպհական կալուածք և ագարակատեղի հաստա-
տեալ կային ի նախնեաց անտի Լիմ սուրբ անա-
պատին: Ընդ սոցին շինեցաք ըստ խնդրանաց միա-
քանութեան⁶ և զԸնծայից՝¹⁰ Սուրբ Աստուածածնի

⁴⁷ Թովմայի վարդապետ Արծրունւոյ, «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետրբուրգ, 1887 թ., էջ 322:

⁴⁸ Մատենադարան, ձեռ. 5702, էջ 239ա:

⁴⁹ Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ, «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», էջ 319:

* Ղազան խանի հաջորդը, նրա եղբայրը Ուլչեյտուն (1304—1316), որն անվանվում է նաև Մուհամմեդ Խուդաբանդա (ծառա Աստուծոյ), իսկ հայկական աղբյուրներում երբեմն կոչվում է «Ղարբանդա» կամ «Խարբանդա» («ծառա էլի»)՝ քրիստոնեության դեմ հարուցած ծանր հալածանքների համար:

** Վասպուրականի Գնունիք կամ Թիմար գավառում, երբեքին գյուղի հարավակողմում է ընկած Ս. Սահակի վանքը: Այնուհետև հիշված բոլոր գյուղերը, վանքերը և այլ տեղերը գտնվում են նույն գավառում:

ուխտն¹¹: Նաև զբազում արտաւրայս և մարգագետինն զնեցաք ի դաշտն Բազայ՝ հանդերձ բոլոր սահմանաւք արդեամբք իմ սուրբ անապատին վասն ընծայեմց ուխտատեղւոյն և թողաք զնա իբրև հիւրանոց մոյն անապատին, որպէս յառաջագոյն ի մեծն Ներսէս սրբազան հայրապետէն հաստատեալ կայր:

Բայց վասն ծովացեալ մեղաց մերոց յազգէն մետողաց¹² յեզիտ ամիրապետէն աւերեալ քսկտեալ և ամայի դարձած էին, զորս ծախիւք մերովք և բազում աշխատութեամբ շինելով թողաք լինել ի շահեցողութիւն միաբան սուրբ հարց և եղբարց և ի հաստատութիւն լմայ սուրբ մեծաստանին և ի յաւերժական յիշատակ վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ¹³, ծնողաց իմոց Սմբատ պէկին, որդւոյն Կիրջի պէկին, և ազգակցին իմոյ Յովհաննէս եպիսկոպոսին և ծնողաց նորին՝ հաւրն ԶԼսւլ պէկին և մարն Խուշխուշ խաթունին:

Եւս և ի սեպհական հայրենի ժառանգութենէ մերմէ կտակ արարաք լմայ¹⁴ սրբոյ անապատին զԱտեո¹⁵ ունեցած մարգագետինն և զանդաստան մեր, որոց սահմանքն են արևմտյան կողմէն : Աղուէս քոան, սրևելեան կողմէն Ծանկկայ քոան և ջրաղացք, հարաւային կողմէն՝ Արքունակուն ճանապարհ, և հիւսիսային կողմէն է¹⁶ ծով և կղզին լմայ: Նաև զԱխելւանց ազարակն մեր՝ հանդերձ իւր սահմանաւք, և ի Նորովանց գիւղի մերձ՝ Վարշամակավանքն, Աստղխաշ և Բազումխաշ¹⁷ ազարակներն և մարգագետինքն իւր սահմանաւք, որոց սահմանագլուխքն են արևելեան¹⁸ Մասուր պէկ, սրևմտեան՝ Խաբլանձորն¹⁹, ի հարաւային²⁰ կողմէն Կարմիր քարն՝ մերձ Ծահկէլտի²¹ գիւղին, և ի հիւսիսային կողմէն՝ Ատեո գիւղի քոան: Եւս և Խլու վանքն և զԱղահանքն՝ մերձ ի սահման Ծանիկ գիւղին, և Արականց վանք ուխտատեղին իւր սահմանք՝ մերձ ի բերդն Գնունեաց²², զորոց մի առ մի գրել և հաստատել տուաք ի կալուածագրին մերում ի յամիրապետաց և դատաւորաց հազարացոց Վան քաղաքի և Մշոյ, և յիշատակութիւն սոցին գրել տուաք համառօտ ի յորմ տաճարին²³ և զքնդարձակն ի կողն ձեռագիր Մաշտոցիս:

Արդ, որք հանդիպիք և յընթեռնուք զայս յիշատակագիրս, յիշեցէք զիս և զծնողսն իմ, ևս և զՅովհաննէս եպիսկոպոս գործակիցն իմ և ծնողսն նորին, զեղբարսն և զքորսն մեր, զաշխատաւորսն և զերախտաւորսն սուրբ տաճարիս ի Քրիստոս Աստուած, և դուք յիշեալ լիջիք, ամէն:

Եւ*** դուք, ով միանձունք հարք և եղբարք, որք սիրով Սուրբ Հոգւոյն յաւանդիք կրանաւորի ի սուրբ կղզոջս¹⁹, յիշեցէք և զիս զանարժան սպասաւորս սուրբ տաճարիս Յովհաննէս իբր եպիսկոպոս, մաև մի մոռանայք զմեծ երախտաւորն սուրբ²¹ անապատիս զտէր Զաքարիայ սրբազան հայրապետին մեր, որ զբազում յիշատակս եթող մեզ: Աղաչեմ ամենայն զգուշութեամբ ջանսդ հաստատուն պահել զյիշատակն և զԿտակագիրն նորին, զի և դուք զվարձս ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ ընկալիք, ամէն:

1. Փիրղալեմյանի մոտ բոլոր դէպքերում աւգրվում է օ տառով: Ստորև բերում ենք Փիրղալեմյանի մոտ եղած տարբերությունները:

2. ամենակալին

3 և

4 յազգէն

5 սօլթանին

6 Բարաղամյանի մոտ կրկնված է:

7. Կղզոջ

8 Մոյն սուրբ

9 միաբանութեան

10 զԸնծայեմց

11 Փակագծերում Բարաղամյանը գրում է (ի Տիւրամէր ըստած գիւղն):

12 «Վասն ծովացեալ մեղաց մերոց յազգէն մետողաց» բառերի փոխարեն Բարաղամյանը կախման կետեր է դրել:

13 «Հոգւոց ծնողաց իմոց». «հոգւոյ իմոյ» չկա:

14 Նոյն լմայ

15 Բարաղամյանը ավելացրել է փակագծերում (գետոյ):

16 Կողմէն

16 «Բազում խաշ» բացակայում է

18 Կողմէն

19 Խաբ[ե]լանք է դարձնում Բարաղամյանը:

20 Հարաֆային, (փոխանակ հարաւային գրելոյ) ավելացնում է փակագծերում:

21 Բարաղամյանը փակագծերում ավելացնում է՝ (Սմիկ):

22 Փակագծերում (լմայ):

*** Այստեղից սկսվում է Հովհաննէս եպիսկոպոսի հիշատակարանը, որ նա ավելացրել է Կտակագրին:

